

EL DIALECTE TORTOSÍ A TRAVÉS DELS COGNOMS

Pere Baena Poy

No podem amagar -no ho hem de fer de bon principi- que la comunicació que tot seguit us presentem és una mena d'experiment que s'ha proposat l'autor. I diem experiment, atesa l'estranyesa que suposa adaptar aquest tema d'estudi (el dialecte tortosí, pres en sentit genèric) al treball amb els cognoms. D'altra banda, tampoc no us podem negar -no ho hem de fer de bon principi- que el que aquí farem té unes bases menys complexes de les que *a priori* us imagineu.

Bo i fixant els punts als quals intentem d'arribar, ens adonem del fet que el mateix títol que hem escollit és massa poc precís -en realitat, no gens-, perquè una precisió extremada, puntillosa, ens portaria a guixar tantes i tantes paraules que necessitaríem mig full a fi que la idea hi quedés ben exposada. Hi valen, per tant, algunes matisacions.

En el decurs d'un estudi meu, el primer, amb què tractava d'aproximar el lector a una família determinada, la dels Poy afincats a Uldecona, a través de tretze generacions, vaig observar que els cognoms també podien ser-nos útils a l'hora de caracteritzar una varietat dialectal -una llengua. Tant la utilitat com la caracterització poden ser diverses.

En primer lloc, els cognoms ens són útils per acostar-nos a una determinada varietat dialectal, car no són altra cosa que mots de l'idioma que, en un precís moment, serviren per designar individus, tothora, amb la intenció de diferenciar-los. Així doncs, els cognoms han sofert modificacions de resultes de l'evolució interna de la llengua, les quals, sovint, es palesen en la manera com els grafíem. Sempre i quan la grafia no s'haja normativitzat, aquesta ens presenta els trets dialectals particulars, ens revela la procedència de l'individu designat de tal manera o de tal altra i, de retruc, hi conté les petges dels diferents canvis sociopolítics que han afectat la vida dels Països Catalans.

De més a més, no és rar que postulem que els cognoms són una part, al nostre entendre important, de la història d'una comunitat. Però no només s'inclouen dins la història lingüística -que és la que, potser, hauríem de mirar de (re)construir en aquesta comunicació-, sinó que són elements que han clos els canvis històrics socials -relacionats amb els econòmics i els polítics. La caracterització que permeten d'efectuar és múltiple, malgrat que els diferents aspectes d'aquesta en cap instant no deixen de presentar interrelacions, i a un fenomen lingüístic, qualsevol, li'n correspon un altre de social, econòmic i polític, com comentàvem en el paràgraf anterior.

Veiem que l'interès del que ens proposem és múltiple des del moment que prenem els cognoms com a fòssils lingüístics o bé com a resums d'una història, alhora particular, pel que té d'íntima, i alhora col·lectiva, pel que té de comuna. La intimitat i el comunitarisme, els mirarem de combinar.

Partint de totes aquestes consideracions que acabem d'assenyalar, la nostra intenció és de realitzar-ne una anàlisi que permeta d'esbrinar la procedència dels qui repoblaren les nostres terres (i construir una petita història lingüística) i l'evolució d'aquells noms de família que ens semblen més interessants des del punt de vista de la llengua. Mentre que el primer tractament el farem extensiu a diverses èpoques, el segon el cenyirem al període comprès entre els segles XVII i XX, perquè les fonts de consulta ens són més generoses. Seguidament, encara procurarem de plantejar algunes qüestions sociolingüístiques, ja no d'abast general com quan parlarem d'història lingüística, sinó molt concretes -tractades, totes elles, de forma breu. Del mateix tema d'estudi que prenem, en deriva preguntar-se si els cognoms són, com diria Moll, patrimoni de la persona a la qual designen o, per contra, li són fiats; i si, en conseqüència, hi ha la necessitat, peremptòria o no, d'unificar-ne també l'ortografia. Qüestions que, sempre amb la base que proporcionen els cognoms dels fons consultats, intentarem resoldre.

Hem explicat, més amunt, que els trets dialectals se centraran en els quatre darrers segles, atès que el material ens és abundant. Convé que parlem d'aquest material. Per al nostre estudi dels Poy, ens basàvem, pràcticament, en els documents conservats a l'Arxiu Parroquial d'Ulldecona. Ara que volem estudiar, més o menys de prop, la nostra varietat dialectal, ens és quasi obligat de tornar a aquest arxiu; el dipòsit ens és amic: ja hi hem establert la confiança. Per no fer-ho interminable, hem rellegit els llibres d'esposalles -els més antics.

Així les coses, no em negaran que, si el títol ja era estrany, arribats aquí, que hàgem escollit una font de material entre tantes, no desperta gaires confiances.

És clar: el lector pot creure que ens ho fem venir bé, agafant dades d'allà on ens interessa, a fi que el resultat de l'experiment esdevinga exitós. Tampoc no és això. Tothom té comprovat que els cognoms s'usen poc quan som petits; és només instal·lats a l'edat del document d'identitat, dels escrivans i dels xecs que comencem a prendre-hi contactes. El cognom -o el primer cognom- ens identifica, en aquesta edat, de forma legal més que no pas el nom -familiar, amistós, informal. Quan es referiran a nosaltres, ho faran mitjançant el cognom. Si bé apunto això, és per demostrar que els humans deixem el nostre rastre en milers de documents oficials tot al llarg de la nostra vida. Al capdavant, en l'instant de resseguir la trajectòria d'un individu, hem de recórrer a l'ajut (?) proporcionat (!) per uns quants centenars de papers. I tota la paperassa, en un estudi general com aquest, és impossible que siga consultada per nosaltres.

Ens podríem haver emparat en les fitxes de l'Arxiu Municipal d'Ulldecona, en els protocols de l'Arxiu Històric de Tarragona o en els documents d'algun arxiu particular, procurant que el resultat acabés sent el mateix. Encara que l'Arxiu Municipal d'Ulldecona no és gaire antic en el temps, en viatjar a l'Històric de Tarragona per perllongar la nostra perspectiva, ens adonem que no disposem de totes les eines per realitzar interpretacions adequades. Desconeixem la paleografia, per exemple. Hem de cercar, obligatòriament, un terme mitjà. I l'Arxiu Parroquial d'Ulldecona, ric en dades, ens el proporciona -a banda, ja ens el coneixem. La nostra cantera de fòssils són els volums que donen fe de les esposalles canòniques celebrades a Ulldecona d'ençà del 1607.

1. EL SEGLE XVII COM A EIX

El tombant del segle XVII (1607) és un moment interessant. El mateix segle XVII és un segle frontissa dins el període de decadència literària que afecta els Països Catalans. Constitueix, a més, un segle frontissa dins la història de la llengua, ubicat al bell mig de l'espèndor i del redreçament. A part de ser-ne premonitori, aquest segle es troba a un pas del 1714, l'any que enceta la nostra història contemporània. És llavors que es perd la consciència lingüística, que disminueix la producció d'obres cultes i, en general, la creació en llengua catalana i que, progressivament, es dilueix la personalitat política de la Corona de Catalunya i Aragó.

El castellà s'ha anat introduint a casa nostra des del XV, a causa de l'entronització de la dinastia Trastàmara i, després de tot, per la unió dinàstica de Castella i la Confederació catalanoaragonesa. Del segle XV al segle XVII, la llengua castellana gaudeix de més i més presència als territoris de parla catalana

de resultes dels dos fets que acabem de mencionar. Però hem de parar esment, perquè no ens ha de passar per alt, de la importància del XVII per a la literatura castellana. El segle XVII és el Siglo de Oro. I l'esplendor d'autors de la talla de Garcilaso ("Tú, que ganaste obrando / un nombre en todo el mundo"), fray Luis de León ("Qué descansada vida / la del que huye del mundanal ruido"), Cervantes ("En un lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme"), Góngora ("Amarrado al duro banco / de una galera turquesca"), Tirso de Molina ("¿Cómo, amor, te llaman ciego, / si te engendras de mirar?") i Quevedo ("Érase un hombre a una nariz pegado"), enlluerna els autors catalans -que, massa sovint, canvien de llengua en favor de la castellana.

Ara bé: quan parlem d'introducció del castellà a casa nostra, hem de remarcar que els qui el tenen com a llengua d'ús són els nobles catalans, i no pas la resta de capes socials. La noblesa es veu obligada a cedir atès que el poder s'ha anat concentrant en mans d'aristòcrates castellans des que els regnes peninsulars passen a ser governats pels Àustries. Això el que ocasiona és una dualitat d'usos lingüístics, de manera que en el nivell culte l'expressió es realitza a través del castellà i en el familiar hi perviu el català com a llengua vehicular. De fet, no és fins aquest segle que la gran massa de població catalanoparlant es familiaritza amb el castellà. La qual cosa no significa pas que l'entenga.

Per tant, la llengua oral i escrita de les classes populars als Països Catalans, tot i la decadència literària, continua sent la catalana. El poble resta fidel a la seua llengua. I, de fet i dret, encara trobem el català en les relacions familiars, a l'administració, a l'escola, en documents notariais i, és clar, a l'església.

a) APROXIMACIÓ ALS USOS LINGÜÍSTICS (A TRAVÉS) DELS DOCUMENTS ECLESIASTICS DE L'ÈPOCA

La redacció de les actes matrimonials del segle XVII es realitza, sempre, en llengua catalana. Tanmateix, hi ha casos de partides de defunció, del mateix període, que són escrites en llatí -perquè el llatí manté la seua importància dins àmbits religiosos adés i ara. I petges de la fixació llatina es localitzen en l'ortografia del català, com ara l'ús de la vocal *u* per reflectir el so [v] en Oliuer (1608); el de la *i* en comptes de les actuals *g*, *j*, *tg* i *tj* en *coniuges* i *maior*; o el de la *t* per representar [s] en *Gràtia* (1608). N'hi ha més, no cal dir-ho.

Es pot donar el cas de manteniment de certes grafies que en llatí clàssic ja hi són, *Anna* (1609), *utilitzades bé per conservar una manera d'escriure antiga*, revestida d'un grau superior de prestigi, bé per indicar una forma de pronunciar

en què s'allarga el so nasal, [n:]. Comptem amb d'altres casos que il·lustren el primer supòsit: *Berthomeu* (1608), *Catherina* (1608), *Joseph* (1610), *Philip* (1608), *Raphel* (1608), *Steve* (1608) i *Thomàs* (1608). Mentre que, en relació amb el segon, només podem ressaltar que aquest allargament de consonants (per entendre'ns, aquesta geminació), tot i ser general a l'època medieval, ja no es manté en la variant tortosina -ni en cognoms ni en lèxic comú. I, de fet, aquest tret no és viu ni tan sols en gran part del domini lingüístic, a no ser que ens fixem en les variants insulars, encara que la norma ortològica de l'Institut d'Estudis Catalans no en recomana la simplificació en una elocució formal.

Les grafies preses per representar sons palatals són les que, avui dia, usen el català i el castellà: dues eles (*ll*) per a quan es pronuncia [ʎ]: *Ballester* (1609); la *ch* castellana per a l'africat [tʃ] en cognoms castellans: *Barrachina* (1609); i el so nasal [ɲ] el trobem transcrit de dues formes (àdhuc, en el mateix any): la *Canyada* i *espardeñer*. Recordem que en llatí -no cal dir, cada cop que ens hi referim, que es tracta del llatí clàssic- no hi havia sons palatals; per tant, no calia representar-ne. Quan les llengües romàniques n'adquireixen, cadascuna decideix quina grafia o quin dígraf és el més adient per reflectir en un text tal so. D'aquí la diversitat que s'aprecia en totes les nostres llengües modernes pel que fa a les grafies palatals: *nh*, *ñ*, *ny* (en català d'altres èpoques, *yn*), *gn*...

Així les coses, als sons alveolars [s] i [z], hi corresponen diverses grafies. En aquest segle XVII, no hi ha (gaire) confusió entre quines han de servir per a quan es diu un so o un altre. Generalment, la *z* i la *s* (entre vocals) apareixen en casos de pronúncia de [z]: *donzella* i *Isabel*; i, al seu torn, la *s*, la *ç* i la *c*, en casos que es fa [s]: *la Cénia* o *la Sénia*.

És possible de localitzar, en algunes ocasions, la lletra *h*: *Heredia* (1608). Les vacil·lacions a l'hora d'usar-la són evidents, atès que ja no representa una aspiració, sinó que en recorda una d'antiga. Només els qui coneixen el llatí saben quan en poden col·locar una, i de vegades ni aquests. Sovint, és obvi que cada sacerdot ha anat forjant la seua pròpia normativa per poder-se defensar; en aquesta línia, a les calendes del XVII, els ulldeconins anomenats *Homedes* en veuen fluctuar la *h* bo i dependent del redactor de la partida en la qual figuren: al prevere *Agustí Alçó* l'encanta d'escriure *Homedes* (1609), al mateix temps que al senyor rector *Magí Satorres* li agraden molt més les simplificacions: *Omedes* (1611). Val a dir que *Homs* (1714) i *Homedes* (1713) s'han fet fonedissos, que no hi ha valgut aquella racionalitat que exhibia mossèn Satorres. Amb posterioritat, les ultracorreccions, encara, n'augmenten les dificultats: *Hitarte* (1782). Ja que hi som, comentem que l'aparició d'aquesta *h* és

sistemàtica en exemples de -ch final -grup que, com ja sabem, en català, s'ha fet fonedís en els cognoms. Ara: sempre, -ch representa [k]. Una altra cosa, remarcada per nosaltres, són els contextos següents: vocal-ch-vocal i consonant-ch-vocal: Barrachina. I, tota vegada que la hac aparega entre vocals, vol significar l'existència d'un hiati, funció que l'ortografia moderna ha adjudicat a la dièresi: vehins (1608), però veïns (1997).

La presència de la y és fàcil de documentar en cognoms actuals: nosaltres, sense viatjar gaire, ens podem remetre a Poy. Aquesta presència denota l'ús que de la lletra en qüestió se'n feia en el passat, quan representava la semivocal que fonèticament transcrivim [i]. D'aquí, conservada la grafia, que hi haja avui dia personatges cognominats Lleyxar, Oyxant, Payrató, Rey i Reyner. La resta de mots es va sotmetre a la fixació que esporgava, gairebé en la seua totalitat, la tendència a usar aquesta y objecte dels nostres comentaris.

Generalment, els noms propis femenins són determinats per l'article *na* (del llatí DOMINAM), QUE PERVIU A LES ILLES BALEARS, TOT I QUE EN L'ACTUALITAT, a la resta de variants dialectals, hi ha restat només per als tractaments de respecte. De totes maneres, hi han arrelat també *don* i *doña* -via castellana. És fàcil que documentem *na* Margalida, *na* Nadala i *na* Violant a començ del segle XVII. Per contra, noms propis masculins precedits per *en* són més estranys: en Guillem (1609). La qual cosa, emperò, no impossibilita que l'èxit de la seua utilització perdure en el temps més que no la versió *na*: el 1712 l'article personal femení és *la* (ILLAM). EN ENDAVANT, COMENTAREM EXEMPLES D'aparicions de l'article *salat* en els mateixos cognoms.

b) APROXIMACIÓ ALS TRETS DIALECTALS TORTOSINS A TRAVÉS DELS COGNOMS

Per parlar una mica del que ens mostren els cognoms, cal tenir molt presents els canvis lingüístics que, en el nivell foneticofonològic, es produeixen, en diverses èpoques, amb anterioritat al segle XVIII:

(a) L'inici de la confusió de les vocals àtones *a/e* i *o/u* en oriental i distinció en occidental.

(b) La caiguda de les *-r* finals pertot arreu, encara que no a la variant dialectal valenciana.

© La pèrdua de la *-t* final de grups com ara *-nt*, excepte a les variants insular i valenciana.

(d) La bilabialització del so labiodental [v] en gran part del Principat, mentre que d'altres el mantenen.

Pel que fa al vocalisme, s'observen aquestes característiques:

(1) És general la no neutralització de les vocals *a/e* i *o/u* en posició àtona. *Distingim, doncs, clarament Ferrer (1699) de Farrer, Querol (1608) de Carol i Segarra (1610) de Sagarra.*

(2) Es documenten exemples de pas de A ETIMOLÒGICA LLATINA A *i*, sempre i quan aquesta A ÉS PRECEDIDA DE CONSONANT PALATAL. *Giner (diversos anys, referència del 1607), que prové de IANUARIUS, HA ARRELAT PROFUSAMENT FINS AL PUNT QUE MAI NO S'HA TRANSCRIT Gener. En els dialectes orientals, per la tendència a la neutralització, hi ha aparegut Janer. En alguns casos, el cognom n'ha vist castellanitzada, amb un acostament a [x], la pronúncia: Jané ([xané]) -la marca de cotxets de nadó.*

(3) L'escriptura del cognom *Sobirats (1608)* denota que encara s'ha de produir un tancament de la *o* en *u* per donar pas a *Subirats*, que ja trobem el 1778. El fenomen es podria equiparar al de [mūn] (*mon*, possessiu àton) -on la confusió de *o* i *u* la motiva la influència d'una consonant bilabial propera a la vocal en qüestió, la qual, al seu torn, deriva d'una vocal o del llatí vulgar. No serà fins ben entrats al segle XIX que, almenys en els documents, es consolidarà la forma més evolucionada -més propera a la fonètica.

(4) Localitzem un exemple d'assimilació del so vocàlic [e] amb [i] a *Viricat (1621)*, a causa de l'aproximació que es dona entre ambdós. Fonèticament, el fenomen que es produeix rep el nom de tancament.

(5) En el cognom *Cortiella (finals del XVII i inicis del XVIII)*, hi té lloc una hibridació de la vocal *o* en el grup *uo*: *Cuartiella (1778)*. Però per a *Poy* el fenomen és l'invers: *Puey* passa a ser *Poy* justament en el transcurs del segle XVI al XVII i, realment, la forma més evolucionada és present en els llibres eclesiàstics, mentre que la més reculada és d'ús corrent en els llibres de protocols.

No ens enganyésem pas. Si bé és cert que l'evolució *CORTICELLAM (DIMINUTIU DE COHORS, *corral*) > *Cortiella* > *Cuartiella* es produeix d'acord amb fenòmens d'hibridació propis de la llengua catalana (la diftongació *o* > *ua* de *Cuartiella* és anàloga a la de *cortina* > c[wa]rtina i inversa a la de *quaranta* > [ko]ranta); la de PUELLUM (DIMINUTIU DE PUER, *xiquet*) > *Puey* > *Poy* és més

discutible. El trànsit POPULUM (poll) > populo > pop'lo > poj]o > Poy, confeccionat a partir de les dades facilitades per Alcover i Moll en el seu diccionari, és, diguem-ne, català. El que no sabem és com fer derivar Poy de Puey, i hauríem d'admetre'n una altra procedència o postular-ne d'altres fenòmens.

Del consonantisme, convé de comentar-ne aquests trets:

(6) En tortosí, s'ha generalitzat la confusió entre la labiodental [v] i la bilabial [b], de tal manera que, actualment, totes dues es pronuncien bilabials. El procés ha estat llarg i [v] ha hagut de sofrir una bilabiodentalització com a pas previ a la bilabialització definitiva.

Al segle XVII, es diferencien les dues consonants b/v en l'escriptura. Són exemples de cognoms transcrits amb b: *Cabanes* (1608), *Sabater* (1699) i *Sobirats* (1608); i de cognoms que contenen v (u): *Auella* (1669), *Caualler* (1609) i *Oliuer* (1699). És clar que sembla viable argumentar que els capellans redactors tenen *in mente* el referent llatí de cadascun dels mots, malgrat que ens resta despenjat *Avella*.

(7) Els cognoms reflecteixen notablement que la caiguda de la -t final de certs grups consonàntics divergeix, encara, en aquesta època: *Agramunt* (1669) i *Font* (1608), però sense oblidar *Monrós* (1632). Igualment, el procés d'emudiment de certes -r finals és lent: *Ferrer* (1699) i *Fuster* (1699).

(8) És sabut que el grup T'L llatí ha donat [λ:]. En tortosí es pronuncia una líquida alveolar geminada, [l]. El fenomen, en clar retrocès avui dia per la pressió del castellà, es palesa en la transcripció del cognom *Amella* (1621) - *Amel·la*.

Tanmateix, es registren aquests trets morfològics:

(9) Mentre que de l'article salat no en queda ni rastre en la llengua oral, els cognoms han fossilitzat antigues aglutinacions de l'article amb el nom que volien determinar: *Magí Satorres* (1608). El cognom, normalment, anava precedit de la preposició de: Magí de sa Torres, la qual, com que no era necessària en el llenguatge parlat, que sempre tendeix a les simplificacions, al capdavall, va ometre's. Així com l'article salat ha deixat la seua petja en aquest cas, l'article que prové de la forma ILLAM llatina ha restat en alguns cognoms, també aglutinat: *Lafulla* (1711); en d'altres casos ha desaparegut conjuntament amb la preposició -i d'aquí que els *de la Raga* hagen acabat denominant-se, tan sols,